

Mirosława Kawecka

Państwowa Akademia Nauk Stosowanych w Chełmie (Polska)

ORCID: 0000-0003-3205-4495

**Klisze miejsca utraconego.
Stereotypy w tekstach literatury
pogranicza polsko-ukraińskiego**

**Cliché of the lost territory.
Stereotypes in the Polish-Ukrainian borderland fiction**

Abstrakt

Stereotyp może funkcjonować jako powtarzalny wzorzec i schemat obrazowania. Taki rodzaj stereotypu jako pewnej kliszy uwidacznia się w poezji twórców pogranicza polsko-ukraińskiego, których wspólnoty etniczne i rodzinne zostały głęboko doświadczone przez wydarzenia historyczne związane z II wojną światową. W swoich tekstach twórcy ci snują opowieść o utracie małej ojczyzny i rodzinnej ekumeny. Opowieść ta ma charakter uniwersalny, przejawiający się właśnie w powtarzalności stosowanych wzorców i obrazów, niezależnie od ich narodowej przynależności.

Słowa kluczowe: *stereotyp, klisza, miejsce utracone, pogranicze polsko-ukraińskie.*

Abstract

Stereotype may function as a repeated pattern or scheme used for a picturesque description. Such a sort of stereotype as cliché, is present in poetry of those Polish-Ukrainian writers whose ethnic communities and families experienced the tragedy of WWII. In their poetry, those writers tell stories about the lost homeland and ancestry. Such stories are of universal character, due to their repeatability of the used patterns and picturesque descriptions, regardless of the poet's nationality.

Key words: *stereotype, cliché, lost territory, Polish-Ukrainian borderland.*

Stereotyp jako pojęcie z zakresu nauk społecznych na gruncie badań literackich budzi szereg wątpliwości natury metodologicznej. Termin ten jednak, pomimo swej problematyczności, funkcjonuje i jest szeroko stosowany jako swego rodzaju wytrych, narzędzie badawcze w literaturoznawczych dociekaniaach naukowych nad różnego rodzaju tekstami. Zagadnienie to, wielokrotnie omawiane i analizowane (w dziedzinie teorii literatury, językoznawstwa, nauk historycznych itp.), już na samym początku niniejszych rozważań niejako wymusza doprecyzowanie w jakim zakresie i w jakim rozumieniu będzie tutaj stosowane, bowiem jak zauważa Grzegorz Grochowski „Termin – zdawałoby się – tak powszechny i ugruntowany, bywa rozumiany bardzo różnorodnie na gruncie różnych postaw metodologicznych, tradycji badawczych, a nawet koncepcji autorskich”. (Grochowski, 2003, s. 50)

O ile stereotyp – zwracając się ku klasycznej definicji Waltera Lippmana – ma charakter schematyzujący i ułatwiający dostęp do rozumienia rzeczywistości, jest pewnym uproszczeniem zakodowanym w postaci łatwych do przyswojenia obrazów (Brudek, 2007, s. 156), to na początku podkreślić należy, że interesować nas tu będzie właśnie ów upraszczający aspekt stereotypu, a więc schematyzm obrazowania, klisze i powtarzalne wzorce, uobecniające się tekstach i funkcjonujące w zbiorowej świadomości jako pewne stylizowane konstrukty i emocje twórców sytuujących się na pograniczu kultur. Pozwoli nam to pozostać w kręgu analizy literackiej, w której stereotyp będzie punktem wyjścia, a nie samym w sobie celem badawczym. (Grochowski, 2003, s. 56) Jak zauważa bowiem cytowany autor, badaczka literatury „Ogólnie przyjęty obraz danej sytuacji interesuje [...] częściej jako punkt odniesienia, wzorzec, pozwalający charakteryzować poszczególne aktualizacje. Bada on nie tyle stereotypy, co strategię ich użytkowania i sposoby artykułowania”. (Grochowski, 2003, s. 56)

Materiałem, na którym oprzemy niniejsze rozważania będą teksty poetyckie autorów sytuujących się egzystencjalnie na pograniczu kultur, pograniczu

rozumianym nie tylko jako obszar fizyczny, terytorium, którego zakres można wyznaczyć geograficznie, ale także jako przestrzeń mentalna, w której dochodzi do styku swojskości i obcości, przestrzeń, w której – „miejsca etniczne rozumiane są nie tyle jako geograficzne ramy działań wspólnot etnicznych, lecz jako przestrzenny kontekst rozmaitych rodzajów regulacji i praktyk konstruowania zbiorowych tożsamości.” (Bukowski, Lubaś, 2010, s. 27)

Twórcy, do których będziemy się odwoływać, to poeci polscy i ukraińscy, zamieszkujący w Polsce (nie tylko na obszarach przygranicznych) i emocjonalnie związani z pograniczem kulturowym – Krzysztof Kołtun, Sławomir Stalbowski, Ryszard Kornacki, Tadeusz Karabowicz, Mila Łuczak, a także poeci łemkowscy, z których część swoją tożsamość wiąże z Łemkowszczyzną i Ukrainą (np. Jakiw Dudra, Olga Petyk, Iwan Rusenko), część zaś (jak np. Petro Murianka czy Olena Duć-Fajer) z Łemkowszczyzną.

Nie trzeba mieszkać przy granicy, aby funkcjonować w świecie pogranicza. Twórcy ukraińscy i łemkowscy w Polsce, czy zamieszkują w Chełmie, w Szczecinie, czy też na Dolnym Śląsku, faktycznie przebywają stale w warunkach pogranicza kulturowego, gdyż ich *orbis interior* jest różny od *orbis exterior*. Dodatkowo zaś ich własna *ekumena* jest bardzo zatomizowana, bowiem w wyniku wysiedleń ich świat został rozczłonkowany i rozproszony. Stąd niemalże imperatywnie pojawia się kwestia poszukiwania własnej tożsamości oraz związku z miejscem pochodzenia – swoją małą ojczyzną.

Jeżeli chodzi o poetów polskich jako punkt odniesienia przyjęłam rodzinne związki z Kresami niektórych z nich, a także fakt zamieszkiwania w obszarze przygranicznym, który rozszerza kwestie tożsamościowe o opozycję swoje-obce (obecność tej opozycji w odniesieniu do twórców ukraińskich i łemkowskich jest oczywista). Widać więc, faktycznie, pewne podobieństwa sytuacji egzystencjalnej omawianych poetów, z powodu której stawiają oni podobne, ale – podkreślmy – uniwersalne pytania. Ich teksty łączy podobieństwo dyskursu tożsamościowego, które wyraża się w podobnych, stypizowanych konstruktach myślowych, stanie podobnej świadomości i oscylowaniu wokół podobnych przestrzeni kulturowych. Podobieństwo to ma swoje źródło w, w gruncie rzeczy, takim samym pojmowaniu i uobecnianiu znaczeń, pomimo odmiennych konotacji narodowościowych.

Centralnym punktem wypowiedzi artystycznej wspomnianych autorów staje się przestrzeń małej ojczyzny i jej utraty oraz związana z tym szersza lub węższa narracja tożsamościowa.

Pierwszorzędne znaczenie ma też określenie ramy czasowej powstania owej poezji – po II wojnie światowej, bowiem przestrzeń kulturowa i sytuacja egzystencjalna twórców, ich rodzin lub ich wspólnot etnicznych uległa w tym

okresie zasadniczym zmianom, najczęściej związanym z przesunięciem granic, wysiedleniem, utratą lub zagrożeniem utraty tożsamości. Wszyscy oni funkcjonują nadal w swoim własnym otoczeniu kulturowym, jednak odmienionym lub zniekształconym przez wydarzenia historyczne. To podobieństwo doświadczenia historycznego i jego reperkusji przekłada się właśnie na stylizowanie i upodobnienie motywów w ich tekstach artystycznych. (Nie chcę tu użyć słowa stereotypizowanie, bowiem mogłoby być odczytane jako wartościowanie tej poezji – a nie jest to moim zamiarem).

Jednocześnie istotne jest zrozumienie, jaki zakres obejmuje wspomiana mała ojczyzna w przypadku interesujących nas autorów. Jest to obszar fizyczny, posiadający ramy geograficzne, z którego wywodzą się ich rodziny i wspólnoty etniczne, odczuwają z tym obszarem więź emocjonalną, ale niekoniecznie już na nim zamieszkują. Np. rodziny Mili Łuczak, czy Olgi Petyk zostały wysiedlone w wyniku akcji Wisła z terenów dzisiejszej Polski południowo-wschodniej, rodzina Krzysztofa Kołtuna repatriowana z Kresów. Z kolei dla Tadeja Karabowicza mała ojczyzna, to przestrzeń, w której poeta nadal zamieszkuje, ale i tak jawi się ona jako utracona, nie w sensie politycznym, lecz właśnie emocjonalnym, została bowiem opuszczona przez własną wspólnotę etniczną, niejako osierocona. To właśnie ta zmiana statusu małej ojczyzny w przypadku każdego z tych autorów tak mocno wpływa na ich narrację tożsamościową, w której przeważa odczucie utraty i nostalgii, stając się dominującą kliszą w ich tekstach.

U Krzysztofa Kołtuna odczucie straty małej ojczyzny kresowej staje się motywem przewodnim wielu jego tekstów. Przejawia się to już w samych tytułach zbiorów poetyckich *Kresowy wiśniowiersz*, *Kresowe żurawie*, *Rodopis z Wołynia* i jest powracającym obrazem w poszczególnych lirykach:

A z tamtej Ziemi – do której tak tęsknią
gasnące oczy starej Zabuzanki
Niewiele wezmą z sobą do mogiły
– prócz garstki ziemi zawiniętej w szmatki
z przykościelnego cmentarza nabranej.

(Kołtun, *Tęsknota za Ojczyzną...*)

Ten kraj rodzinny jest już nieodstępny, utracony także w sensie możliwości powrotu do niego. Podobnie jak u poetki ukraińskiej, której rodzina zmuszona była opuścić ojczyste progi. Olga Petyk pisze:

„річко дитинства
спогаде про те
що відплило в недосягну даль

моя радосте і пісне
 ... о коли б туди вернутись”
 (Петик, 1995, s. 10)

U Iwana Rusenki:

Гей, бідны Лемкы выселены
 Од Одры-Нисы по Донбас
 А села, поля залишены
 опустошали, позарастали терньом зас
 (Русенко, 2010, s. 133)

U Pawła Stefanowskiego:

оддайте мі красу лемківской пісні
 нич веце я не хочу
 лем хліба і соли землі рідной
 (Stefanowski, 1985, s. 9)

Podmiot liryczny w poezji Tadeja Karabowicza, jak już wspomniano, w sensie fizycznym nie opuścił swojego kraju rodzinnego, nadal w nim przebywa, a jednak nosi w sobie to samo poczucie utraty – bowiem przestrzeń ta, przestrzeń jego przodków uległa opustoszeniu i degradacji.

Виє самотністю від
 церкви в Голі
 що присіла біля мовчання
 як чайка ... її іконостас зростає криком минулого
 (Карабович, 2001, s. 187)

Trochę inny rodzaj aktualizacji utraconej przestrzeni, choć także wpisujący się w omawiany schemat, pojawia się w tekstach tych autorów, którzy niekoniecznie doświadczyli osobistej utraty świata przodków, jednak dane im było zamieszkać i zapuścić korzenie na ziemi, noszącej w sobie piętno tragicznej historii ekumeny, która odeszła w przeszłość, ale ciągle jeszcze zaznacza swoje trwanie poprzez opuszczone cmentarze, opustoszałe świątynie, w różny sposób manifestujące się ślady przeszłości, w tym ślady kultury żydowskiej (ziemia chełmska, Beskid Niski, itp.). Pozostają oni w relacji z tą przestrzenią, tak w sensie fizycznym jak i emocjonalnym.

We wschodniej bramie Polski
 obok granicy krzyżujących się kultur
 oddycha przemodelowany mój Chełm
 (Stalbowski, 2010, s. 81)

W mieście nad Uherką z zieleni ziemi
 blisko do błękitu nieba –
 Z błękitu nieba do jądra ziemi matki
 A dzwony dzwonią na podniesienie
 A ręce znak krzyża kreślą
 A pamięć odrasta nieustannie

(Kornacki, 2010, s. 35).

Uobecnianie się motywu utraty, tak ściśle związane z narracją tożsamością, pozostaje zanurzone głęboko w historii i z nią nierozzerwalnie związane, przeszłość zaś nie należy tu do świat minionego, ale ciągle manifestuje się w terażniejszości, stanowiąc jej żywą treść. I wzorzec ten jest może najistotniejszym składnikiem przestrzeni lirycznej omawianej poezji.

Заклич, нехай почує
 цей крик
 самота
 у чотирьох стінах
проминання
десь бовваніє в тумані
 профіль
 останнього хреста
 це профіль моєї нації
 битої тоді в живіт
 це профіль Богородиці
 гнаної
 за Буг

(Карабович, 2001, s. 187)

Nogi i ręce
 prowadzą **wciąż jeszcze**
 – do ojcowizny, pachnącego stołu
 Matczyne słowa jak gwiazdy tam świecą
 i krzepią serce

(Kołtun, *Tęsknota za Ojczyzną...*)

Utrata ojczystych progów koreluje z jednoczesną idealizacją świata, który zniknął. A był to w wyobrażeniu podmiotu lirycznego świat arkadyjski, miejsce święte (w znaczeniu zdefiniowanym przez Eliade). Stanowi to kolejną kliszę, aktualizującą się w tekstach omawianych autorów. Jej składnikami

konstytutywnymi jest dom, postać matki i ojca, obraz świątyni, elementy pejzażu takie jak krzyże, mogiły, ikony. Te właśnie przez te składowe przestrzeń małej ojczyzny staje się oswojona i przynależna do *orbis interior*, świata naszego i pięknego, bowiem zawiera wszystkie istotne symbole i sensy tożsamościowe.

O święty z Rymacz
Patronie nasz! święty z ojcowizny
przez Bug przewieziony

(Kołtun, *Święty Izydor z Rymacz...*)

Краю мій, о моя Холмщино
Твої луки мені зеленіші
вона в криницях – вино
Та і небо в сто крат голубіше

(Гнатюк, *Холмщина...*)

Тото лем сынку знай
што правд
є тьма тем
Лем Лемковина єдна

(Murianka, 1989, s. 128)

Co istotne, ta arkadyjska kraina zanurzona w przeszłości tym mocniej manifestuje swoją idylliczność, im silniej zestawiana jest z teraźniejszością, bowiem to w niej ulega całkowitej desakralizacji czy nawet unicestwieniu. Astronomiczna – wyliczona chwila

pełne zaćmienie...
Poczerniało niebo
na zachód miasta
rój gwiazd, zapach wiśnie
– pustka na Wschodzie
ciemność

(Kołtun, 2006, s. 40)

І відречеться одна жінка вишиваного рушника і зробить
з нього дві подушки (...)
і відречеться інша хвартуха
і пошиє з нього мішок

(Карабович, 2001, s. 189)

W kreacyjnych schematach, które próbujemy tu odszukać dość mocno akcentuje się namacalne lokalne zakorzenienie przestrzeni lirycznej tak u poetów polskich, jak i ukraińskich oraz łemkowskich. Poetyckie ojczyzny noszą więc swoje konkretne geograficzne nazwy – Lwów, Rymaczów, Chełm, Hola, Muszyna, Poprad, Bug, Sielec, Krynica i wiele innych. Są to nazwy niekoniernie oddające miejsce fizycznego urodzenia omawianych twórców, lecz wpisujące się w część żywego krajobrazu utraconego świata, który dzięki temu urzeczywistnia się, nabiera fizycznych kształtów i realnych wymiarów przestrzennych. I tak, Rymacze dla podmiotu lirycznego Krzysztofa Kołtuna to nie odrealnione, magiczne miejsce zaczerpnięte z mitu rodzinnego, lecz miejsce prawdziwe, podobnie np. u Olgi Petyk – utracony kraj dzieciństwa konkretyzuje się w nazwach – Żegiestów, Andrzejówka, Poprad, Krynica.

Dokonując przeglądu owych powtarzających się klisz kreacyjnych w poezji twórców sytuujących na pograniczu kulturowym, można by wymienić jeszcze przynajmniej kilka motywów wpisujących się w nasze rozważania, jak chociażby: ponadczasowość i ciągłość przestrzeni małej ojczyzny, topos *exodusu*, obczyzny, obecności, opozycja swojskość – obcość i wielu innych. Pomijam jednak ich analizę, bowiem, intuicja badawcza prowadzi nas raczej ku pytaniu o przyczynę uobecniania się i powtarzalności tych samych wzorców, sposobu ich artykułowania oraz podobnej waloryzacji przestrzeni małej ojczyzny, tego samego rodzaju stypizowania świata, podporządkowanego dyskursowi tożsamościowemu, podobnego – w nawiązaniu do definicji stereotypu prof. Batmińskiego (Tambor, 2008, s. 24-25) – determinowania wyobrażeń, tworzenia odniesień i symboli w przestrzeni lirycznej polskich, ukraińskich i łemkowskich poetów pogranicza.

Jak się wydaje, przyczyna ta tkwi w uniwersalizmie ludzkiej emocjonalności i sposobie przeżywania doświadczeń. Podobne doświadczenia historyczne (doświadczenie traumy, utraty) prowadzą do „produkowania podobnych klisz interpretacyjnych”, podobnych obrazów i skojarzeń. Jednocześnie te schematy kreacyjne nie są osobne, lecz wpisują się w zbiorową pamięć kulturową, z której jednocześnie – jak zauważa J. Tabaszewska – czerpią i którą tak samo żywią. (Tabaszewska, 2008, s. 57) Podmiot liryczny, to nie Polak, Ukrainiec, Łemko, to po prostu człowiek, który staje bezradny wobec losu i historii. W żadnym z tych tekstów nie pyta on o to, kim jest sprawca jego wygnania. Zdarza się, że pyta, kiedy poniesie karę, jak w wierszu Olgi Petyk *Wysetennia* lecz nie wskazuje go z imienia. To jeszcze bardziej uniwersalizuje te wypowiedzi artystyczne, czyniąc z doświadczenia podmiotu doznanie ogólnoludzkie.

Bibliografia

- Brudek, P. (2007). „Stereotyp jako narzędzie do badania obrazu Rosji i Rosjan w oczach Niemców podczas I wojny światowej”. W: *Metamorfozy społeczne. Badania nad dziejami społecznymi XIX i XX wieku*, vol. 2. <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/85538/edition/66177/content>, 10.06.2022.
- Bukowski, A., Lubaś, M., Nowak, J. (2010). Wprowadzenie. W: A. Bukowski, M. Lubaś, J. Nowak (red.). *Spółeczne tworzenie miejsc. Globalizacja, etniczność, władza*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Duć-Fajfer, O. (2012). *Pomiędzy bukwą a literą. Współczesna literatura mniejszości białoruskiej, ukraińskiej i lemkońskiej w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Grochowski, G. (2003). „Stereotypy – komunikacja – literatura”. W: *Przestrzenie teorii*, vol. 2.
- Kołtun, K. (2006). *Witraż lwowski*. Kraków: Fall.
- Kołtun, K. *Święty Izydor z Rymacz*. <http://www.rymacze.pl/poezja.html#2>, 10.06.2022.
- Kołtun, K. *Tęsknota za Ojczyzną – Babci Marii*. <http://www.rymacze.pl/poezja.html#2>, 10.06.2022.
- Kornacki, R. (2010). Chełm. W: W. Taurogiński (red.). *Chełm w poezji*. Chełm: Tawa.
- Murianka, P. (1989). *Jak sokół wodę z kamienia. Як сокі л воды на камені*, przeł. B. Dohnalik, Warszawa: Iskry.
- Stalbowski, S. (2010). Bramy miasta. W: W. Taurogiński (red.). *Chełm w poezji*. Chełm: Tawa.
- Stefanowski, P. (1985). *Ikona. Lemkowski pejzaż*. Nowy Sącz.
- Tabaszewska, J. (2013). „Od literatury jako medium pamięci do poetyki pamięci”. W: *Pamiętnik Literacki*, z. 4. <http://pamietnik-literacki.pl/wp-content/uploads/2017/02/4-Tabaszewska.pdf>, 10.06.2022.
- Tambor, J. (2008). „Stereotyp i prototyp – znaczenia terminów”. W: *Postscriptum polonistyczne*, nr 1.
- Гнатюк, В., *Холмщина*. https://ukrpoet.blogspot.com/2010/12/blog-post_421.html, 10.06.2022.
- Карабович, К. (2001). *Вибрані поезії*. Białystok: Prymat.
- Петик, О. (1995). *Ми без хати*. Львів: „Олір”.
- Русенко, И. (2010). *Вибране. Выданя посвячене 120. річниці народжыня и 50. річниці смерти*. red. П. Трохановскій. Крениця-Лігниця: Стоваришыня Лемків.

*Correspondence concerning this paper should be addressed to Dr. Mirosława Kawecka, Assistant Professor and Chairperson of the Slavic Studies Department (The University College of Applied Sciences in Chełm, Poland).
E-mail: mkawecka@pwsz.chelm.pl*